УДК 821.512.145:784

И.М. Газиев

ГРАММОФОН ЯЗМАЛАРЫНДА ТУКАЙ ӘСӘРЛӘРЕ

Статья посвящена истории создания граммофонных записей произведений Г. Тукая в начале XX века; поиску и выявлению этих записей, хранению и введению их в научный оборот.

Ключевые слова: Габдулла Тукай, граммофонные записи произведений Г. Тукая, «Пате», «Граммофон», «Русское Акционерное Общество Граммофонов».

Миңа «Тукай энциклопедиясе» өчен Тукай һәм татар музыкасы темасына караган мәкаләләрнең бер өлешен язу бәхете насыйп булды. Энциклопедиянең баш мөхәррире хөрмәтле Зөфәр әфәнде Рәмиев мөрәҗәгатен кабул итеп, мин бик зур теләк һәм җаваплылык белән бу эшкә керештем. Язылган мәкаләләр Г. Тукайның замандашлары – музыкантлар һәм җырчылар турында. Бу очраклы хәл түгел дип уйлыйм, чөнки минем гыйльми эзләнүләрем XX гасыр башындагы татар музыкасы мәдәниятенә карый. Инде байтак еллар мин шул чорның музыкаль мохитен өйрәнү өстендә эшлим. Бу эзләнүләренең нәтиҗәсе төрле гыйльми мәкаләләрдә, телевизион музыкаль фильмнарда, концерт программаларында чагылыш тапты. Әйтик, Татарстан – Яңа Гасыр телерадиокомпаниясе «И. Газиев тәкъдим итә...» дип аталган телевизион музыкаль фильмнар циклында Г. Тукайның иҗатына багышланган «Ишеттем мин кичә берәү җырлый...» дип аталган фильм төшерде. Мин анда сценарий авторы, алып баручы һәм музыкаль номерларны – Г. Тукай яраткан халык җырларын, аның шигырьләренә җырланылган халык җырларын башкаручы сыйфатында чыгыш ясадым. Ә инде «Татар җыры – йөз ел элек» дип аталган фильмда мин тамашачыларны Г. Тукай чорындагы җыр сәнгатенең торышы белән таныштырдым. XX гасыр башында үзләренең эшчәнлеген алып барган җырчыларның һәм музыкантларның репертуарын реконструкцияләү өлкәсендә дә шактый гына эш башкарылды һәм әлеге вакытта да бу эш дәвам итә.

Җитди музыка өлкәсендә күренекле татар композиторы А. Монасыйпов махсус минем өчен «Тукай аһәңнәре» вокал-симфоник поэмасының икенче редакциясен язды. Бу әсәрне мин төрле оркестрларга кушылып берничә тапкыр Казанда башкардым, шулай ук аны Мәскәү, Санкт-Петербург, Екатеринбург, Уфа шәһәрләренең музыка сөючеләренә дә тәкъдим иттем. Шунысын әйтә алам: озак еллар буена Г. Тукайның шигърияте минем иҗатымның төп юнәлешен билгеләп килде.

Гыйльми өлкәдә дә Г. Тукайның тормышын һәм иҗатын

өйрәнү алгы планда тора. Тәкъдим ителәчәк эшемдә Г. Тукай мирасының үзенчәлекле бер өлешенә – шагыйрь әсәрләренең аның замандашлары – җырчылар, артистлар тарафыннан граммофон тәлинкәләренә теркәлгән язмаларга тукталып китәм. «Тукай энциклопедиясе»ндәге «Граммофон язмаларында Тукай әсәрләре» дип исемләнгән мәкаләдә дә сүз шул мирас турында бара.

XX гасыр башында үзенчәлекле киңкүләм мәгълүмат чарасы ролен үтәгән граммофон Россиянең күп төбәкләрендә яшәгән татарларга, башка язмалар белән беррәттән, шагыйрьнең әсәрләре язылган тәлинкәләрне җиткерде, Г. Тукайның дөнья күргән китап һәм җыентыклары белән бергә аның иҗатын тирәнрәк өйрәнү мөмкинлеген бирде.

Төрле чыганаклар өстендә эшләү вакытында шунысы ачыкланды: Г. Тукайның әсәрләре Россия территориясендә үзенең эшчәнлекләрен алып барган «Пате», «Граммофон», «Зонофон», «Лирофон», «Метрополь-рекорд», «Русское Акционерное Общество Граммофонов» (РАОГ) ширкәтләре тарафыннан чыгарыла.

Эзләнүләр барышында миндә бер сорау туды: Г. Тукайның әсәрләрен граммофон тәлинкәләренә беренчеләрдән булып кемнәр яздырган соң? Кайсы ширкәттә, кайсы шәһәрдә, ничәнче елны яздырганнар? Шуны ачыклау юлында төрле чыганакларга мөрәҗәгать итәргә туры килде. Алар – традицион басма чыганаклар (газета-журналлар, җыр җыентыклары, каталоглар), традицион булмаган чыганаклар (граммофон тәлинкәләрендәге, «Пате» дискларындагы язмалар, тәлинкәләрнең этикеткалары). Күренекле инглиз дискографы, үзенең 60 елга якын гомерен «Граммофон» ширкәтенең архивларын өйрәнүгә багышлаган Алан Келли (1928–2015) әфәнденең миңа тапшырган «Көнчыгыш каталогы» кульязмасы эзләнүләрдә аеруча ярдәм итте [The Gramophone Company…]. Бу каталогта татар җырчылары, музыкантлары һәм артистлары башкаруында 500 гә якын язма булуы ачыкланды. Әлбәттә, төп чыганак – ул сакланып калган граммофон язмалары. Кайчакта, ярылган, сынган-чатнаган, гасыр тузаны кунган тәлинкәләрне уйнаткычта әйләнер хәлгә китергәннән соң, андагы кыштырдау аша 10–15 секунд кына булса да яңгыраган җырны, көй һәм тавышны эләктереп алу безнең өчен бигрәк тә әһәмиятле. Чөнки бу авазлар, бу фон – XX гасыр башы, Г. Тукай чоры аһәңнәре.

Кайбер басма чыганакларда шагыйрьнең әсәрләре теркәлгән граммофон язмаларының дөньяга чыгуы Г. Тукайның вафатыннан файдаланган коммерсантларның эшчәнлеге белән бәйле булуына ишарәләү күренсә дә [Фридерик, с. 85], язмаларның хронологиясен билгеләү барышында шунысы ачыкланды: Тукай үзе исән чакта ук аның әсәрләре граммофон тәлинкәләренә яздырылган була. 1913 елда шагыйрьнең үлеменнән соң бер ай үтмәс борын тәлинкәләр сатылуга куелган икән, бу – граммофон ширкәтләре тарафыннан инде элегрәк

язылган фонограммаларга даими рәвештә кайтып, аларның тиражларын кабатлауны аңлата. Ул гына да түгел, граммофондагы язмалар Г. Тукайның 1906–1909 еллар арасында иҗат иткән әсәрләрен үз эченә ала.

А. Келлиның «Көнчыгыш каталогы»ндагы мәгълүмат буенча Г. Тукай әсәрләренең иң беренче граммофон язмасы 1908 елның февраль аенда дөнья күрә. «Зонофон» ширкәте Мәскәүдә узган тавыш язу сессиясендә Г. Тукайның 1906 елда иҗат иткән «Татар кызларына. Сөям дә, сөймим дә...» дигән шигырен музыкант, актёр, режиссёр Ильяс бәк Кудашев-Ашказарский башкаруында яздыра. Күптән түгел бу язма теркәлгән тәлинкәне мин Татарстанның Милли музее фондында табып алдым.

Г. Тукайның укытучысы һәм остазы, татар халкының беренче профессиональ җырчыларыннан булган Камил Мотыйгыйның (Камил Мотыйгый-Төхфәтуллин, 1883–1941) граммофон өлкәсендәге эшләре бик нәтиҗәле була. Танылган җырчы Г. Тукай сүзләренә иҗат ителгән җырларны әдәби-музыкаль кичәләрдә, үзенең аерым концертларында гына башкарып калмый, ул аларны граммофон тәлинкәләренә дә яздыра. Г. Тукайның шигырьләре аша К. Мотыйгый үзенең җырларында мәхәббәт темасын яңгырата, кыюлык белән үз чорына хас булган социаль темаларны күтәрә, җырлары аша байлыкка, ялганлыкка каршы чыга, татар милләтенең киләчәге турындагы борчылуларын алгы планга куя. К. Мотыйгыйның Г. Тукай шигырьләренә башкарган җырларының беренче язмалары «Зонофон» ширкәтенең Мәскәүдәге студиясендә 1910 елның 7 сентябрендә тормышка аша. Фортепианога кушылып җырчы граммофон тәлинкәләренә «Тотса мәскәүләр якаң», «Кемне сөяргә кирәк», «Зиләйлүк» («Эштән чыгарылган татар кызына»), «Ләззәт вә тәм нәрсәдә?», «Мәгъшукамә» җырларын яздыра.

Франция Милли китапханәсенең аудиовизуаль документлар департаменты коллекциясендә К. Мотыйгый башкарган «Пар ат», «Мәгъшукамә», «Тулган шәһәр чәйханәсе», «Тотса мәскәүләр якаң» һәм «Кичке азан» җырларының язмалары булуы ачыкланды [BnF]. Алар «Пате» ширкәтенең 1911 елда Мәскәүдә узган татар сессиясе барышында фортепиано аккомпанементы белән язылган. Беренче тапкыр бу язмалар белән мин 2011 елда таныштым. Шул ук елны «Пате» дискларындагы татар язмаларына кагылышлы эзләнүләрем «Казан утлары» журналындагы күләмле мәкаләдә чагылыш тапты [Граммофон тәлинкәләре ни сөйли?]. Соңрак, 2012 елның февраль аенда, Тукай музеенда узган «Граммофон тәлинкәләре нәрсә сөйли?» дип исемләнгән лекция-концертымда тәфсилләп сөйләп, әнә шул язмаларны ишеттердем.

Мәскәүдә урнашкан «Метрополь-рекорд» ширкәтенең 1911 елда чыгарылган татар тәлинкәләре арасында К. Мотыйгыйның фортепианога кушылып Г. Тукай шигырьләренә җырланган 9 язмасы барлыгы беленде.

Бу язмаларның оригинал матрицалары Россиянең дәүләт фонодокументлар архивы фондында саклананалар. Ә менә җырчының 1913 елдагы язмалары арасында Г. Тукай шигырьләренә җырланган әлегә ике генә язмасы табылды. «Кичке азан» һәм «Тотса мәскәүләр якаң» әсәрләренең язмаларын Санкт-Петербург шәһәрендә урнашкан «Русское Акционерное Общество Граммофонов» (РАОГ) ширкәте үзенең граммофон тәлинкәләренә бастырып чыгара. Күптән түгел Казандагы бер шәхси архивта «Кичке азан» язмасы теркәлгән тәлинкә табылды. Моны мин бик зур уңыш дип саныйм.

Эзләнүләр барышында К. Мотыйгыйның «Граммофон» ширкәтенең «Пишущий Амур» тәлинкәләре өчен Түбән Новгород шәһәрендә 1912 елның 26 августында, Мәкәрҗә ярминкәсе вакытында эшләнгән сессиядәге язмасы теркәлгән тагын да бер тәлинкә табылды. Татарстан милли музее фондында табылган тәлинкәнең бер ягындагы этикеткасына «Гыйбрәтле сүзләр» дип язылган. Аны тыңлаганда әлеге язма эчендә өч әсәр булуы ачыкланды. Һәрбер язма башында К. Мотыйгый нәрсә башкарасын үзе игълан итә. Иң башта «Байлар хакында» дип исемләнгән шигырь укый:

Гыйбрәт аласыңыз килсә,
барыгыз гастинсага,
Анда байлар кесәсендән су
аккандай акча ага;
Милләт файдасына килгәндә –
акча һич бердә булмый,
Тәтәйләргә килгән чакта
портмонентлар ябылмый...

Шунысына игътибар итәргә кирәк – К. Мотыйгый бу сатирик әсәрнең нечкәлекләрен аңлап, бик эмоциональ, бирелеп башкара. Бу шигырьдән соң икенче шигырь игълан итела: «Егет берлән бер кыз арасында булган сөйләшү». Анысын укыгач К. Мотыйгый «Төрлечә җырлар» дия дә, «Баламишкин» көенә музыкасыз гына шаян такмакларын җырлап җибәрә. «Егет берлән бер кыз арасында булган сөйләшу» шигыре – ул Г. Тукайның 1908 елда иҗат иткән «Егет илә кыз» исемле шигыре булып чыкты. Бу шигырьне укыганда К. Мотыйгый, егет белән кызның диалогын аерыр өчен, Г. Тукайның шигъри юллары алдыннан «Егет әйтә», «Кыз әйтә», – дип, өстәп укый.

Шулай итеп, бүгенге көндә Г. Тукай шигырьләренә К. Мотыйгый тарафыннан башкарылган 22 җырның һәм укылган бер шигырьнең язмалары булуы ачыкланды – барысы 23 язма. Кайбер язмаларның исемнәре кабатланса да, сакланып калган тәлинкәләрне өйрәнү барышында без бер үк исем астында башкарылган җырларның бер-берсеннән аерылып торуларын күрәбез. Кайбер очракта монда җырчының шигырь строфаларының урыннарын алыштыруы күренә, башкарылган җырның тональлеге һәм аккомпанемент характерының үзгәрүе, җырның йомгаклау өлешенең (коденциясенең) төрлечә башкарылуы ишетелә. Бу – бер үк җырның төрле вакытта, төрле музыкантлар белән төрле ширкәтләрдә язылуы нәтиҗәсе булса кирәк. Мәсәлән,

К. Мотыйгый башкарган «Тотса мәскәүләр якаң», «Кичке азан» җырларының язмаларында югарыда әйтеп узган үзенчәлекләр бик ачык күренә.

Г. Тукайның остазларыннан булган К. Мотыйгыйның язмышы һәм иҗаты мине күптәннән кызыксындыра. Шуның өчен дә аның репертуарын ачыклау, язмаларын өйрәнү барышында миндә бер уй туды: табылган граммофон язмаларына нигезләнеп җырчы репертуарын реконструкцияләү. Бүгенге көнгә К. Мотыйгыйның 11 җырын өйрәнеп, Татарстанның халык артисткасы М. Хәбибуллина җитәкчелегендәге инструменталь трио белән бергә «Татарстан – Яңа гасыр» радиосы фонды өчен яздырдык. Бу язмалар арасында Г. Тукай шигырьләренә «Тулган шәһәр чәйханәсе», «Пар ат», «Мәгъшукамә», «Тотса мәскәүләр якаң» һәм «Кичке азан» җырлары да бар.

«Пате» ширкәте дисклары арасында Казан татар хоры башкаруындагы «Ай, Дунай» дип аталган бер җыр минем игътибарны җәлеп итте. Анда солист башлап җырлаган беренче строфаны тыңлаганда, Г. Тукайның ике юллык «Бәет» исемле әсәре искә килеп төште:

Бәгъзеләрмез бик суфи, көн дә
бишь намаз укый;
Бурычка йөз мең алгач, аны
кесәгә салгач...
[Тукай, б. 102].

«Пате» ширкәте дискындагы язмада текст болай яңгырый:

Солист: «Безнең байлар бик суфи,
көн дә бишь намаз укый»,
Хор: «Ай, Дунай, вай, Дунай,
Ай весёлый, шулай!».
Солист: «Унике сәгать йок(л)ый,
ашый да тагын йок(л)ый»
Хор: «Ай, Дунай, вай, Дунай,
Ай весёлый, шулай!».
Солист: «Мәскәүдән йөз мең
алгач, аны кесәгә салгач»,
Хор: «Ай, Дунай, вай, Дунай,
Ай весёлый, шулай!».
Солист: «Кулда ун тәңкә калгач,
кыладыр ул барып хаж»,
Хор: «Ай, Дунай, вай, Дунай,
Ай весёлый, шулай!».
Солист: «Мәккәмезни ярату кыла,
яман эштән тыела» һ.б.

Язмада бу бәет 4 строфаны тәшкил итә. Шулай итеп, 1911 елда язылган «Ай, Дунай!» җырының төп тексты Г. Тукайныкы булырга мөмкин бит дигән фараз туа.

Г. Тукай әсәрләрен граммофон тәлинкәләренә яздыручылар арасында Троицк шәһәрендә яшәгән җырчы-гармунчы Мөхәммәтҗан Гобәйдуллинны искә алып китәргә кирәк. Бу җырчы турында Мәҗит Гафури «Татар җырчысы» исемле мәкаләсендә язып чыккан. Автор анда М. Гобәйдуллинның җитди карашлы, көчле, чиста, матур тавышлы, тирән хисле, моңлы җырчы-гармунчы булуы турында яза. М. Гафури М. Гобәйдуллинны чын мәгънәсендәге «милли җырчы» дип атый: «...якын арада Мөхәммәтҗан әфәнде, “Общество Граммофон”га барып җырлап кайтып килгәндә, Уфага дәхи төште. <...> Мөхәммәтҗан әфәнде үзенең матур тавышы белән мөхтәрәм шагыйремез Габдулла Тукаевның “Теләнче”, “Алтынга каршы”, “Тотса мәскәүләр якаң!” вә

гайре шигырьләрене <...> тәэсир иттерерлек дәрәҗәдә килештереп җырлый, гармуныны уйный иде. Мин, борыннан Габдулла Тукаев шигырьләренең мөфтүне булуы өстенә, аның матур шигырьләрене матур тавышлы бер агыздан ишеткәч, бигрәк тә сокландым <...> Югарыда исемнәре аталган шигырьләрне Мөхәммәтҗан әфәнде граммофонга җырлаган. Тиз көннән матур тавыш белән җырланган матур шигырьләрне, яңа көйләрне һәркем ишетә алачактыр...» [Гафури, б. 348].

«Граммофон» ширкәте М. Гобәйдуллин башкарган 23 җырны 1910 елның 14 сентябрендә Санкт-Петербургта яздыра. Бу язмалар арасында Г. Тукай шигырьләренә яңа көйләр белән җырланган «Тотса мәскәүләр якаң», «Мәдрәсәдән чыккан шәкертләр ни диләр», «Теләнче», «Ләззәт вә тәм нәрсәдә?», «Алтынга каршы», «Дөньяда торыйммы? – дип киңәшләшкән дустыма», «Дөнья» («Дөнья» көенә) җырлары да бар.

Г. Тукайның замандашы, шәкерттәше, дусты, актер Габдулла Кариев (1886–1920) үзенең репертуарындагы әсәрләрнең кайберләрен шулай ук граммофонга яздыра. «Пате» дисклары арасында Г. Кариев башкаруында Г. Тукайның ике әсәренең язмалары бар. Беренчесе – «Ысулы кадимче» – көлке, ә менә икенчесе – язманы тыңлаганда гына, очраклы рәвештә, һич тә көтелмәгәндә пәйда булды. Г. Кариев яздырган дискның чокырлатып бастырылган этикеткасында «Зилзилә» (көлке) дип аталган хикәя күрсәтелгән. Г. Кариев менә шул «Зилзилә»сен 1 минут эчендә сөйләп бетерә дә, ике-өч секундлык паузадан соң, үзе үк «Теләнче» дип башкарылачак шигырьнең исемен игълан итә һәм укый. 2 минут 30 секунд барган әлеге язманың яңгыравын ишетү минем өчен, чынлап әйтәм, зур бер ачыш булды һәм бик тә шатландырды.

«Граммофон» ширкәте тарафыннан 1909 елның июль аенда Казанда эшләнгән язмалар арасында XX гасыр башында татарлар җәмәгатьчелегендә популярлык казанган, танылган куплетчы, хикәяче Г. Камаев Г. Тукайның «Тотса мәскәүләр якаң» шигырен куплет итеп җырлый һәм «Ысулы кадимче» исемле әсәрен укып яздыра. Тагын да бер куплетчы, комик актёр Г. Мамай укуында Г. Тукайның өч әсәре граммофон тәлинкәләренә язылa. Германиянең Лейпциг шәһәрендә төпләнгән «Лирофон» ширкәтенең 1910 елгы язмалары арасында Г. Мамай башкаруында «Тотса мәскәүләр якаң», «Ысулы кадимче» һәм «Хатынлар хөррияте» (хәҗәр) исемле әсәрләр дөнья күрә.

Шулай итеп, эзләнүләр барышында шунысы ачыкланды: Г. Тукайның замандашлары тарафыннан граммофон тәлинкәләренә һәм Пате дискларына җырлап һәм укып яздырылган әсәрләрнең саны бүгенге көндә 40 ка җитә. Киләчәктә бу юлда безне яңа ачышлар көтүенә, әлбәттә, ышаныч бар, шагыйрь әсәрләренең язылуы турындагы яңа мәгълүматлар һәм, иң мөһиме, яңа язмалар табылуына зур өмет баглана.

Әдәбият

Граммофон тәлинкәләре ни сөйли? // Казан утлары. 2011. № 10. Б. 134–145.

Гафури М. Әсәрләр: 4 томда. III т. Проза һәм публицистика (1902–1917). Казан: Татар. кит. нәшр., 1983.

Тукай Г. Әсәрләр. Академик басма: алты томда. I т. Шигъри әсәрләр (1904–1908). Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. 407 б.

Фридерик Михаиль. Габдулла Тукай как объект идеологической борьбы / пер. с нем. И.А. Гилязев. Казань: Татар. кн. изд-во, 2011. 343 с.

The Gramophone Company Limited ZONOPHONE RECORDS THE ORIENT CATALOGUE. Compiled and Edited by Alan Kelly. March, 2000 (каталог CD форматында китерелә)

BnF (Bibliothegue nationale de France, departement Audiovisuel) // URL: http://gallica.bnf.fr. (мөрәҗәгать итү датасы: 20.04.2011)

Газиев Идрис Мөдәрис улы,
сәнгать фәннәре кандидаты, Россиянең атказанган,
Башкортостанның һәм Татарстанның халык артисты,
Башкортостанның С. Юлаев исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты,
Уфа дәүләт сәнгать институты профессоры
gazievidris60@gmail.com